

ANTANAS BALAŠAITIS

Mokslinių tyrimų kryptys: leksikografija, kalbos kultūra, terminologija.

Juozas Aleksandravičius
KRETINGOS TARMĖS
ŽODYNAS

Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011, 512 p.

ISBN 978-609-411-072-6

Reikia džiaugtis lietuvių dialektologų užmojais ir darbais. 2011 m. Lietuvių kalbos institutas išleido net du šnektų žodynus: tai šio instituto kalbininkų Danguolės Mikulėnienės, Kazio Morkūno ir Aloyzo Vidugirio parengtas *Dieveniškųjų šnektos žodyno* antrasis tomas (608 p.) ir Juozo Aleksandravičiaus *Kretingos tarmės žodynas*. Tokiems žodynams pradžia davė Vilniaus universiteto dėstytojų pokario metais (nuo 1949 m.) atkreiptas dėmesys į lietuvių tarmių duomenų kaupimą. Šių duomenų šaltinis buvo universitete lituanistiką studijuojantys įvairių tarmių studentai, skatinami savo gimtosios šnektos aprašą pateikti kaip diplominį darbą. Iš jų (daugiau kaip 60) tuometinis universiteto docentas Zigmas Zinkevičius parengė išsamią monografiją apie lietuvių kalbos tarmes *Lietuvių dialektologija* (1966) su 75 fonetinių duomenų žemėlapiais.

Pirmasis tarminio diplominio darbo autorius buvo 1949 m. absolventas kretingiškis iš Būbelių kaimo Juozas Aleksandravičius (1920–2007). Studijuodamas jis buvo studentų mokslinio kalbotyros būrelio pirmasis pirmininkas, tolesnėms studijoms paskirtas į Lietuvių kalbos instituto aspirantūrą. Jis ir vienas iš pirmosios dialektologų ekspedicijos į Prienų rajoną 1950 m. dalyvių. Deja, to gabaus pirmūno likimas neglostė. Iš aspirantūros buvo pašalintas (išsiaiškinus sovietinei valdžiai netinkamus biografijos faktus, be to, ir sesuo buvo pasitraukusi į Vakarus). Disertaciją jis parašė ir apgynė 1968 m. dirbdamas Mokytojų tobulinimosi institute. Aleksandravičius pirmasis iš lietuvių dialektologų, sumanęs parengti savo gimtosios tarmės žodyną. Užsirašinėjo žodžius ir sakinius dar studijuodamas. Kelerius metus mokytojaudamas pradėjo rašyti žodyno tekstą. Prie disertacijos apie Kretingos tarmę pridėjo per 3000 tarmės žodžių priedą (be iliustracinių sakinių). Valdžios nuoblokštą nuo dialektologijos prie žodyno sugrįžo tik senatvėje – 2004 m.¹

¹ Tai sužinome iš žodyno įvadinio straipsnio „Juozo Aleksandravičiaus lituanistinė ir pedagoginė veikla“, kuriame pateikiami kolegų amžininkų (Algirdo Sabaliausko, Zigmo Zinkevičiaus, Broniaus Dobrovols-

Todėl 2007 m. Lietuvių kalbos institutui pakartotinai pasiūlytą žodyno rankraštį parengti spaudai ryžosi Kalbos istorijos ir dialektologijos skyriaus vadovė prof. dr. Danguolė Mikulėnienė ir doc. dr. Daiva Vaišnienė. Jų pastangos išdėstytos Vaišnienės redakciniame straipsnyje „Kretingos tarmės žodynas: pagrindiniai medžiagos pateikimo principai“. Jame pažymėta, kad po ilgos pertraukos grįžęs prie žodyno rašymo autorius „nebesuspėjo perskaityti šio žodyno nuo pradžios iki galo, suvienodinti ir apsispręsti dėl kai kurių žodžių ar formų pateikimo, todėl mokslinis redagavimas turėjo atsakyti į daug svarbių klausimų, susijusių ne tik su techniniais, bet ir su mokslinės interpretacijos dalykais“. Žodyno rengėjos su pateiktu rankraščiu elgėsi pagarbiai: stengėsi išlaikyti „autorius ir mokslinio redaktoriaus pažiūrų dermę“. Platokame (16 puslapių) redakciniame straipsnyje aptarti žodyno tvarkymo principai, transkripcija, transponavimas, reikšmių tikslinimas. Iš to matyti, kad redaktorių prie žodyno teksto gerokai padirbėta – siekta žodyną priderinti prie šiuolaikinio tarmių leksikografijos lygio. Po šio straipsnio kaip žodyno įvadas pateikiamos dar išsamesnės (18 puslapių) autoriaus „Įvadinės pastabos“, kur aptariamas didokas tarmės plotas (apie 600 kvadratinų kilometrų), jo gyventojai (tarp jų ir kuršininkai), šio krašto istorija, vietovardžiai, būdingiausios tarmės ypatybės, žodžių atranka ir kt. Autorius nurodo, kad žodyne pateikti būdingi žodžiai tik iš pačios vakarinės šiaurės žemaičių tarmės dalies. Taigi aptariamasis žodynas yra didokas diferencinis žodynas (nors netrūksta ir bendrinės kalbos žodžių). Iš viso jame per 14 tūkstančių žodžių. Ankstesniu supratimu žodynui paliktas *Kretingos tarmės žodyno* pavadinimas, nors dabar linkstama vadinti šnektų žodynais. Sekama pirmojo tokio išleisto Vytauto Vitkausko žodyno pavyzdžiu. Vadinami šie žodynai ir kitaip: Vito Labučio *Daukšių krašto žodynas*, Klementina Vosylytė baigia rengti *Kupiškėnų žodyną*, rengiamas spaudai Birutės Rokaitės-Vanagienės (1934–2011) *Mosėdžio apylinkių žodynas* – bus trečias žemaičių šnektos žodynas.

Aptariant žodyną pirmiausia privalu paminėti šiam ir platesniam žemaičių kraštui būdingus žodžius: *añs*, *anà* ‘jis, ji’, *beñgti* ‘baigti’, *drúktas* ‘storas’, *ėskùs* ‘ėdrus, valgus’, *gróbas* ‘žarna’, *ýlinas* ‘smailus’, *kròkti* ‘verkti’, *kūlis* ‘akmuo’, *kušėti* ‘judėti, krutėti’, *pýlė* ‘antis’, *pūrai* ‘žieminiai kviečiai’², *ràsi* (ir 5 variantai) ‘galbūt, turbūt’, *rezginė* ‘naginė’, *sétinis* ‘griežtis’, *sýkis* ‘kartas’, *skaūdis* ‘skausmas’, *skėderva* ‘skelvėdra’, *skundžiai* ‘trūktiai’, *smagùs* ‘sunkus’, *smeigties* ‘lįsti, brautis’, *šerė* ‘šerimas, liuoba’, *trėsti* ‘lakstyti, siautėti’, *veizėti* ‘žiūrėti’, *vėpūtas*, *vėpūtinys* ‘pusnis’,

kio ir redaktorės Danguolės Mikulėnienės) išpūdžiai supažindina dabartinę kalbininkų kartą su autoriaus asmenybe ir jo gyvento laiko sąlygomis – tai „sudėtingas lietuvių inteligento likimas Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais“ (Mikulėnienė).

² Šio nėra LKŽ, bet jo paplitimas nurodytas *Baltų kalbų atlaso* žemėlapyje (2009: 159).

žvaizdė ‘žvaigždė’. Keletas savitų būdvardžių su priešdėliu *ap-*: *apdurnys*, *apkūnys*, *aplamys*, *-ė* ‘apsileidėlis’, *apsausys*, *apsenys*, *apžalys*, *apžiulikys*, *-ė* ‘suktokas’, atitinkantys bendrinės kalbos *-okas* vedinius.

Žodyne apstu savitos darybosrieveiksmių, ypač iš senųjų vietininkų: *áudrotie* ‘esant audrai’, *giėdrotė*³, *giliė*, *kaĩtrotie*, *lŷnantie*, *lŷtotie*, *seŷgantie*, *sniŷgantie*, *spėĩguotie*, *šaltie*, *šaĩpie* ‘greitai’, *šĩltie*, *šiókie*, *šlāpie*, *taĩsie*, *tōlie*, *vėĩjuotie*, *vėĩtrotie*. Šnektai būdinga darybarieveiksmių su priešdėliu *pa-* ir baigmeniu *-iuo*, atitinkančiu bendrinės kalbos *-ui*: *padieniuō*, *paėiliuō*, *pagauriuō*, *pakarčiuō*, *pakeliuō*, *paplaukiuō*, *paporiuō*, *parindžiuō*, *pasauliuō*, *paskypuō*, *pavandeniūō*, *pavėĩjuo*, *paviĩřiuo*. Įdomūs laikorieveiksmiai: *užtaĩpernai* ‘užužpernai’, *užtaĩvakar* ‘prieš dvi dienas’. Šnektose yra ir menkinamos reikšmės darinių su priešdėliu *na-* arba priesaga *-alis*, *-ė*: *nākabis* ‘kas nelabai kam tikęs, nenaudėlis’, *nākažis* ‘kas menkas, prastas’, *navėĩkřlis*, *-ė* ‘kas nevykęs, netikęs’. Priesaga *-alė* tarsi be menkinamosios reikšmės vartojama netekėjusioms moterims pavadinti, o bendriniai žodžiai turi menkinamąją reikšmę: *butālis* ‘prastas namas’, *kelālis*, *kėsalis* ‘menkas kupstas’, *kūtālis* ‘prastas tvartas’, *lovālė*, *mergālė*, *mūrālis* ‘prasta viryklė’, *nosālė*, *numālis*, *pelkālė*, *snopālė* ‘žioplys’, *šnekalāĩ*, *řvāmalis* ‘netikėlis, nevykėlis’, *trobālė*, *žardālis*. Priešingą maloninę reikšmę turi šeimos narių pavadinimai: *mamālė*, *tėvālis*, *vyrālis* ir *dievālis*.

Kretingiškių šnektose dar gyva ir savita dviskaita: *katrūdu*, *katrĩdi* ‘katrie du’, *pačiūdu*, *paĩdi* ‘patys du’, *vėdu*, *vėdi* ‘mudu, mudvi’, *šiūdu*, *řĩdi* ‘šiedu, šiedvi’: *vėdo sò_anõu keĩk_ė* lga lāĩkuovūos || *vėdėms abėdėms tuoks_pāt* lėkėms || *vėdo ėtāu nõmėĩ* || *řėkė tāu ę_jòdõm dõušõ põ_saldāini* || Būtasis dažninis laikas reiškiamas pagalbinio veiksmažodžiu *liuob* su bendratimi ir kitomis formomis: klėtėĩe lřubām meĩgũotė ||

Žodyne matyti ir būdingų ne vien šio krašto šnektai priešdėlinių dalelyčių *iř*, *nu*, *pri*, *už* vartoseną teigiamai atsakant į klausimą vietoj viso veiksmažodžio: *a_jau ėřverĩet pėĩtũs?* || – ėř || *a_privālgė?* || – *pri* || *ar_õžėsi pri_mõnės?* || – *õž* ||

Didelė žodyno vertybė – iliustraciniai sakiniai. Jie įvairūs, dažnai trumpi (pasitaiko greta ir panašų), iš pokalbių užrašyta ir ilgesnių, pateikiama priežodžių, patarlių, dainų fragmentų (nevengiama ir talalinių). Palyginus su *Kupiškėnų žodynu* iliustracijų gerokai mažiau: daugeliui žodžių pridėta vos po vieną trumputį sakinį. Skaitydamas žodyną įsivaizduoji pokario žmonių buitį, rūpesčius ir nuotaikas. Norėčiau keliolika ir pacituoti (praktiniais sumetimais jie transponuoti):

Geriausĩ vaistai – protingai gyventi. Ka turi daug darbų nė[ra] laiko nė numirti. Koks gyvenĩms, toks i smertis. Badas i gelžĩ laužo. Laiko ir savo šařuolėčio neprigĩsi. Kiek daba laiko? Kiek sukibo, tiek i laiko. Meilė kaip seilė: iřtĩjo ir nukrito. Ka blezdinga laks-

³ Abejotina skirtinga galūnė.

to pažemiais, bus lytaus. Ka i su vingiu, bi tiesiau. Jei nori ka kas užaugtų, reik nagą pridėti. Juoda balta, bi išvirta. Nesiusi – prigusi, o ka prigusi, kaip skuste skusi. Jungims į kolūkius mums netiko: viską sugriovė. Aš visą nedėlią kaip ne savie buvau, ka žemę atėmė. Protali, protali, kumet tu pareisi numie. Kuo vilkas gimė, tuo ir karš. Ka giltinė tave parautų!

Pabaigoje keletas pastebėjimų. Palyginus LKŽ ir tarmių žodynus, matyti žodyninio straipsnio sandaros pakitimų. Sekant LKŽ dėsningai sudaryti (su priesaga *-ai*) būdvardiniai prieviksmini ir mažybiniai daiktavardžiai būdavo pateikiami būdvardžio ar daiktavardžio straipsnyje, o *Kretingos tarmės žodyne* jie iškeliami dar atskira antrašte. Taip daryti yra nurodžiusi Valstybinė lietuvių kalbos komisija 2006 m. gruodžio 21 d. posėdžio protoliniu nutarimu, nes jie laikytini savarankiškais žodžiais. Aptariamajame žodyne, kaip matyti iš rankraščio faksimilės, autorius tokių prieviksminių atskirai neiškėlė, o mažybinius daiktavardžius pateikė atskiru lizdu. Redaktorė Vaišnienė radusi, jog tai nebuvo nuosekliai daryta, todėl reikėjo viską sutvarkyti pagal VLKK rekomendacijas. Taip padarius žodynuose žodžių padaugėja. Kita vertus, nedėsningai sudaryti prieviksmai būdavo iškeliami atskiru straipsniu. Taigi dabar tiek vieni, tiek kiti yra vienodai leksikografiškai vertinami.

Dėl reikšmių aiškinimų. Atrodo, reikėjo tiksliau paaiškinti keletą buitinių terminų. *Langinė* – kambarys kitame trobos gale. Čia tiko pridėti – prastesniajame. Praverťė žvilgterėti į LKŽ, kaip ir aiškinant *párlaidinis* – ratų dalis. Tiko pridėti – jungiamoji, plg. *perlaidinys*. Neaišku, kodėl *pyragiukas* aiškinamas daugiskaitiniu – bandelės. *Kamūnija* ne sutvirtinimo sakramentas. *Gūnė* ne vien paklodė šienai nešti, plg. LKŽ.

Šalia apščiai pateiktų skolinių kažin ar tradicinis tarmės žodis yra *ekspirinas*, *pājamas*, *balatōrija* ar finansų perdirbinys *pináusai*, *péršvietamoji* ‘rentgeno patalpa’, *didelis áčiuo*. Autorius pratarmėje rašė, kad parengęs diferencinį žodyną. Todėl ar nereikėjo redaktorėms pasiūlyti jam atsisakyti bendrinės kalbos žodžių, kurie neturi tarmei būdingų reikšmių, pvz.: *girdyti*, *grėbti*, *grėitas*, *gulėti*, *raidė*, *rugsėjis* ir kt. Vargu ar laikytini hibridais *stálnė* ir *sumnėnė* – tai slavizmai, kaip ir *stáinė*. *Lelijėlės* hibridu laikyti jau nederėtų. Kaip slavizmas *lelija* pažymėta tik *Druskininkų tarmės žodyne*, bet LKŽ ji neteikiama.

Baigdamas rašinį džiaugiuosi, kad taip geranoriškai Instituto dialektologijų buvo priimtas didelis Aleksandravičiaus darbas – žemaičių šnektos ir kalbos istorijos paminklas. Gražiai išleistas su deramu įvadu jis įsirikiavo į tarminių žodynų būrį. Dėl svetimųjų valdžios patirta skriauda nepalaužė atkaklaus žemaičio. Pašalintas iš svajoto instituto, užgniaužęs nuoskaudą, jis grįžo su dovana lietuvių kalbotyrai.

ANTANAS BALAŠAITIS

LITERATŪRA

Baltu valodu atlants. Prospektas = Baltų kalbų atlasas. Prospektas = Atlas of the Baltic Languages. A Prospect, sudarytojos ir įvado autorės: Danguolė Mikulėnienė, Anna Stafecka; žemėlapių komentarų autorės: Ilga Jansone, Anna Stafecka, Rima Bacevičiūtė, Asta Leskauskaitė; žemėlapių kompiuterinį variantą parengė Edmundas Trumpa. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009.

Dieveniškųjų šnektos žodynas. N–Ž. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2010.

Kretingos tarmės žodynas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.

Įteikta 2012 m. kovo 3 d.

ANTANAS BALAŠAITIS

Didlaukio 27-64, LT-08320 Vilnius, Lietuva